

ESTER ORAS

„Kahe kultuuri” arheoloogia

Mõtteid Andrew Jonesi raamatu „*Archaeological Theory and Scientific Practice*” I peatüki põhjal

Andrew Jonesi 2002. a ilmunud raamatu *Archaeological Theory and Scientific Practice* esimese peatüki pealkiri tundub esialgu ehk pisut kummastav. On ju kultuuri mõiste arheoloogias seostatud eelkõige arheoloogilise kultuuri ja selle olemasolu või eristamisvõimaluste (vahest isegi nende võimaluste puudumise) temaatikaga seonduv. Peatükki lugedes ilmneb aga, et A. Jones on kahe kultuuri nime all silmas pidanud hoopis arheoloogide kultuuri.

Järgnevas essees on püütud iseloomustada A. Jonesi jaotusel põhinevalt mõningaid teadusmaailma koolkondi laiemalt ja seejärel nende koolkondade põhjal kujunenud kahte arheoloogide kultuuri (täpsemalt nende väiksemaid moodustajaid). Proovitakse otsida neis eri lähenemistes oma tugevusi ja nõrkusi. Essee lõpuosas arutletakse selle üle, kas ja miks üldse on vajalik ja mõttekas kahte arheoloogide kultuuri eristada, teisisõnu, kas A. Jonesi raamatu alguses püstitatud probleemistik – ületada teoreetilise/tõlgendava ja teadusliku arheoloogia vaheline lünk teoreetilise ja metodoloogiliste abivahendite kaudu – on pädev ning laiemalt probleemina teadvustatav. Kokkuvõtvalt on essee põhiküsimus: Kas tõesti eksisteerib kaks arheoloogide kultuuri?

A. Jonesi arheoloogide kultuuriline jaotamine tuleb siinkirjutaja meelest kõige selgemalt välja tema raamatu I peatüki lõpus. Nimelt jagab ta arheoloogid kui arheoloogilise materjaliga töötajad kahte suuremasse gruppi: need, kes vaatavad arheoloogilist materjali kui loodusteaduslikku/füüsilist/empiirilist nähtust (nende alla kuuluvad objektivistid, empiristid ning ratsionalistid); need, kes käsitlevad arheoloogilist materjali kui teksti (siia kuuluvad subjektivistid ja relativistid) (Jones 2002, 20). Sealjuures nimetab A. Jones esimest seltskonda teadusliku arheoloogia viljelejaks (*scientific archaeology*), teisi aga tõlgendavateks arheoloogideks (*interpretative archeology*).

Objektivism ja subjektivism, ratsionalism ja relativism

Objektivism ja subjektivism

Objektivism on seisukoht, mille järgi koosneb maailm objektidest väljaspool inimsubjektide (hingestatud olendite) sisemist maailma. Seosed, mida peetakse põhjus-tagajärg-seosteks, selles välises maailmas, nagu ka objektid ise, on empiiriliselt kirjeldatavad ja keele kaudu objektiivselt väljendatavad, sest inimesel kui kirjeldajal on justkui privileeg vaadata välisele maailmale ning seda siis keele kaudu edasi anda (Jones 2002, 3-4).

Objektivismi peamine tugevus on ühtlasi ka selle nõrkus. Nimelt püüab ta kinnitada, et inimesel on võime seista distantsil ja erapooletult hinnata ning kirjeldada justkui nendest väljaspool toimuvat. Ometi unustatakse, et siiski juba ainuüksi selles protsessis osaledes (näiteks kirjeldatava probleemi valikul) ollakse osa sellest samast vaadeldavast toimingust, objektide kogumist. Seetõttu on kõik toimuv, kirjeldatav ja kirjeldaja omavahelises seoses ning ennast väljaspool olejaks/väliskirjeldajaks nimetada tähendab juba algselt olla selles kõiges osavõttev pool. Ometi on selge, et püüd objektiivsele ja ennast välistavale vaatlusele

kas või üksnes läheneda on üks kaua aega teaduse põhiväärtuseks peetav aspekt s.o soov minimaliseerida teadlase subjektiivsust teadustöö kulgemises ning selle tulemuses.

Subjektivism vastupidiselt kinnitab, et inimene kui teadlane ei saa kunagi astuda uuritavast maailmast välja, et seda kirjeldada ja näha selles toimivaid seoseid erapooletult. Viimast seetõttu, et meeled ja keel, mille kaudu seda tehakse, on juba niikuinii määratletud isiku kultuurilise maailma ja päritoluga. Kirjeldustes kasutatakse oma kultuurist tulenevaid väärtusi ja metafoore (Jones 2002, 5). Siit tuleneb veel subjektivismi topeltprobleem: kui oma aja taust ja kultuur on tulemuse mõjutajaks vaatlejale, siis on see kõik just samamoodi mõjutanud ka vaadeldavat, mistõttu on arusaamiseni jõudmine veelgi enam ja tugevamalt filtreeritud ning objektiivse kirjelduseni jõudmine muutub väga keeruliseks, isegi võimatuks. Niisugune lähenemine võiks viia paratamatu konstateeringuni, et teadus ei saa olla muud kui pigem subjektiivsete kirjelduste ja hinnangute koguhulk.

Ratsionalism ja relativism

Kui objektivism ja subjektivism on vaatleja ja vaadeldava, subjekti ja objekti kesksed lähenemised, siis ratsionalism ja relativism on teadmiste kesksed lähenemised – sellest kuidas teadmisi saadakse.

Ratsionalismi põhiideestik baseerub arusaamale, et kui on olemas kirjeldatav maailm, siis selle kirjeldus peab järgima ratsionaalset ja loogilist rada, järgides seaduspärasusi. Viimased ei ole kontekstist sõltuvad, vaid üldkehtivad ajas ja ruumis (Jones 2002, 7). Kui juba usutakse kahe mis tahes vaadeldava objekti või toimingu omavahelisele seosele, siis peetakse seda seost kehtivaks ükskõik millal ja kus. Just nimelt see seisukoht on ratsionalismi peamine küsimärk, sest on problemaatiline, kas ühes kontekstis kehtivad seosed ja objektide suhted on samasugused ka teises kontekstis, ehk teisisõnu, kas tegemist on kindla kehtivusega reeglite või suhteliste ja kontekstist sõltuvate seaduspärasustega.

Relativism tunnistab viimast, sest selle lähenemise järgi elavad eri kultuuri inimesed siiski erinevates maailmades ning seepärast tulenevad teadmised kultuurist ja eneseteadvustamine maailmas on samuti kultuurispetsiifiline (Jones 2002, 7). Seetõttu ei saa olla üldkehtivaid seoseid ja reegleid objektide ja toimingute vahel. Relativismi probleemiks jääb põhimõte: kui pole olemas ratsionaalset ja kehtivat teadmist, ei saa olla kehtivat tõde (Jones 2002, 7). Viimase tõttu eemaldatakse hindamise ning seeläbi ka võrdlemise võimalus, sest pole kahte võrreldavat. Tundub, et kõik, mida relativism võimaldab on kirjeldus ja üksnes vaadeldavas kontekstis seaduspärasuste leidmine, mis aga hindamisvõimaluste ja võrdlusvõimaluste puudumise tõttu taandub vaid oletatavatele seostele.

Objektivism ja subjektivism ning ratsionalism ja relativism arheoloogias ehk arheoloogilise materjali füüsiline või tekstiline mudel

Järgmisena on eespool kirjeldatud teadusliku lähenemise suunad viidud arheoloogiateadusesse ja vaadeldud, kuidas nad seal toimivad ja mis seisukohti väljendavad. Kui piiratud on materjal ja uurija – mida on võimalik materiaalsete esemete või uurija seisukohtadest tulenevalt mineviku ühiskonnast teada saada.

Arheoloogilise materjali füüsiline mudel (objektivism ja ratsionalism arheoloogias)

Arheoloogid, kes peavad arheoloogilist materjali füüsiliseks objektiks, peavad seda etteantud minevikust objektiivse teadmise saamise allikaks, mis on uurijast eraldatud ja temast väljaspool tänu möödunud ajale. Antud lähenemist pooldavad kultuurilis-ajalooline ja protsessuaalne arheoloogia (Jones 2002, 11).

Kultuurilis-ajaloolise arheoloogia üks peamisi viljelejaid on Vere Gordon Childe, kes püüdis eraldada objektiivset reaalsust subjektiivsest kogemusest, tunnistades siiski, et need kategooriad, mida kasutatakse minevikukultuuridest arusaamisel tulenevad uurija enda taustast (Jones 2002, 11). Viimase tõttu ei ole kultuurilis-ajalooline arheoloogia mitte niivõrd huvitatud minevikukultuuride sotsiaalsete ja kultuuriliste suhete rekonstrueerimisest, kuivõrd tõelise teadmise seonduvate ehk uurijast mõjutamata aspektide käsitlemisest. Peamiseks uurimisvaldkonnaks on tehnoloogia ja tehniline käitumine minevikus, sest need on lähedal materiaalsele reaalsusele, objektile endale (Jones 2002, 12). Kehtiv seaduspärasuste kogum põhineb aga induksioonil (lähenemine üksikult üldisele) (Jones 2002, 12).

Kultuurilis-ajaloolise lähenemise üheks miinuseks on kahtlemata tema piiratus uurimisvaldkondades st. keskendumine vaid ühele minevikukultuuri valdkonnale, sest ette on määratud, mida üldse saab või on mõttekas vaadelda, tulenevalt sellest, mis pakub objektiivseid empiirilisi andmeid ja üldkehtivate seoste võimalikkust. Kahtlemata on tehnoloogia ja konkreetsete materiaalsed objektid üks minevikukultuuride olulisi aspekte, kuid eesmärk kogu ühiskonda sellele taandada ja selle läbi mõtestada on näib siiski üle pakutud. Kultuurilis-ajalooline lähenemine vihjab tingimisi arheoloogi ja arheoloogilise materjali väljendusvõime piiratusse – on aspektid, mis on uurijani jõudnud ja mida ta suudab analüüsida, ning on need, mida ei saa tulenevalt materjali puudusest või piiratuses või ajalisesest ja ruumilisesest kaugusest mitte kunagi hoomata (Jones 2002, 12).

Protsessuaalne arheoloogia üheks suurkujuks on Lewis Binford. Protsessualistid peavad samuti mineviku uurimise peamiseks allikaks arheoloogilist materjali, kuid ometi arvatakse, et selle põhjal on võimalik teha järeldusi ka mineviku sotsiaalsete ja kultuuriliste süsteemide kohta (Jones 2002, 12). Mineviku tõlgendamist ei eirata, vaid loodud on teooria kui mineviku tõlgendamise otsene ja möödapääsmatu komponent (Jones 2002, 13). Arheoloogilist materjali peetakse mineviku füüsiliste protsesside muutumatuks ja püsivaks väljenduseks – see on arheoloogilise materjali universaalne seaduspärasus. Teooria abil minevikku laiema tõlgendamise eelduseks on objektiivse materjali hulk. Suurema hulga objektiivse materjali kogumiseks, mis on eesmärk omaette, eemaldatakse materiaalsed objektid omavahelistest seostest (Jones 2002, 13), arvates, et vaid objektid ise ilma nende omavahelisi suhteid arvesse võtmata, võimaldavad teooria põhjal teha üldistusi minevikuühiskonna kultuurist ja sotsiaalsetest aspektidest.

Protsessuaalse arheoloogia tugevuseks võib pidada tema teooriatundlikkust, mis iseenesest juba viitab sellele, et arheoloog kui vaatleja ei asu väljaspool uuritavat materjali, vaid on sellega pidevas dialoogis. Mida aga ette heita, on tendents, kus materiaalseid objekte nähakse objektiivse tõlgendusalusena iseenesest, arvestamata nende objektide omavahelisi seoseid ja nende varieeruvust, milles tihtilugu pole siiski võimalik universaalseid ja kontekstist sõltumatuid reegleid ning põhjus-tagajärg-seoseid leida. Nii näiteks peetakse piisavaks argumendiks etnoarheoloogias kaasaja ühiskondadest toodavaid paralleele, näitamaks

minevikus toimunud protsesse, või usutakse keskmise-tee (?) (*Middle-Range*) teooria üldkehtivatesse ja ajast ning ruumist sõltumatutesse seostesse. Artefaktide võimalike ladestumisjärgsete muutuste (looduslike ja inimese poolt tekitatud) ja sellest tulenevalt uute tekkinud kontekstide olemasolu võimalikkuse tõttu suurendatakse veelgi enam arheoloogilise objekti kui füüsilise eseme tähendust ja tähtsust, mille puhul on kontekst kui tõlgendusosa just võimalike toimunud deponerimisjärgsete katkestuste tõttu ebakindel argument (nt käitumisarheoloogia e *behavioural archaeology*). Ei arvestata, et ka muutunud kontekstid võivad olla samavõrd kõnekad objekti tähendusest, selle kasutajatest ja funktsioonidest, sotsiaalsetest süsteemidest ja kultuurist.

Tulenevalt arheoloogilise materjalile omistatud iseloomust (mineviku objektiivne väljendaja, kuid pigem väljaspool oma konteksti ja seoseid teiste esemetega; oluline on materjali kvantiteet) ja üldiselt kehtivate seaduspärasuste eeldamisest on kitsamad protsessuaalse arheoloogia koolkonnad kiindunud süsteemide loomisele (*system theory*), korduvate ja üldkehtivate põhjus-tagajärg-seostega arenguskeemide määratlemisele (kultuurilis-evolutsiooniline arheoloogia e *cultural evolution*, keskkonna teooria e *ecological theory*) ja statistilistele uurimustele, mis peaksid võimaldama näha ja seletada muutusi ja arenguid toimunud süsteemides (Jones 2002, 14-15). Nagu ka A. Jones viitab, on protsessuaalse arheoloogia tõsine miinus see, et arheoloogilist materjali käsitletakse kui staatilist materjali (Jones 2002, 16). Protsessuaalne arheoloogia keskendub pigem arheoloogilise materjali kogumisele, süstematiseerimisele ja statistilise analüüsile, püüdes sellel alusel ja neil tulemustel küll teooriast lähtuvalt seletada mineviku ühiskonda ja seal toimunud muutusi ning protsesse just nimetatud alustel. Ometi jäätakse vaatlusest ja arutlusest välja või peetakse marginaalseks arheoloogilise objekti seoseid teiste objektidega, keskkonnaga, leiusituatsiooniga ja kultuurilise taustaga. Teisisõnu, protsessuaalne arheoloogia ei näi just eriti kontekstitundlik ning seetõttu kipuvad vastavad tõlgendused eirama aja ja ruumi mõju esemete tähendusele mineviku, oleviku aga ka vahepealsete kultuuride puhul. Tõlgendused apelleerivad universaalsele kehtivusele, ent niisuguse olukorra reaalne tõenäosus on pigem küsitav.

Arheoloogilise materjali tekstiline mudel (subjektivism ja relativism arheoloogias)

Teise lähenemisenä käsitletakse arheoloogilist materjali tekstilisena. Sedasorti arheoloogiat võiks nimetada ka tõlgendavaks või kontekstuaalseks arheoloogiaks (laiemalt postprotsessuaalseks arheoloogiaks). Esemete kogum koosneb antud teorias materiaalistest märkidest või sümbolitest, mis on fragmendid kodifitseeritud sümbolite süsteemist. Materiaalsed esemed on osaks laiemast struktuurist (Jones 2002, 17). Nende taga on kontekst (struktuur ja süsteem), mis annab tähenduse üksikule esemele ja esemete kooslusele. Probleemistik seisneb asjaolus, et antud süsteemi ei mõista ega tunneta uurija niisamuti nagu see minevikus oli, sest eksisteerib tõlgenduslik distant (*interpretative distance*) mineviku ja oleviku vahel nii ajas kui ruumis. Esemelist materjali tõlgendatakse distantilt ja seetõttu ei saa tõlgendus taotleda üldkehtivust, vaid on pigem sõltuv väga erinevatest asjaoludest (Jones 2002, 18). Uurimistulemus sõltub ühest küljest küll uuritavast materjalist ja selle erinevatel tasanditel esinevatest seostest, aga sama palju ka uurija enda taustast, teadmistest, eelarvamusest ehk siis uurija kontekstist. See viib seisukohani, kus arheoloogiline uurimus saab tulenevalt erinevatest lähenemistest pakkuda sama palju erinevaid tõlgendusi ja lahendusi uuritavale probleemile ning ükski neist ei saa olla vähem või rohkem objektiivne või subjektiivne.

Ometi ei tohiks niisugune seisukoht viia absoluutsele relativismile. Nimelt on kontekstuaalse arheoloogia tugevus selles, et igasugune tõlgendus peaks vähemalt ideaalis oleme otseselt seotud oma kontekstiga. Iga uurija ülesanne peaks olema selge teadvustamine, mis on vaadeldavate objektide füüsiline ja ajaloolis-kultuuriline kontekst. Viimane on esemete ja nende koosluste tõlgendamise elementaarne alus. Lisaks peaks aga tõlgendaja nii selgelt kui võimalik esmalt endale selgeks tegema ning lugejatelegi esitama iseenda konteksti – nii füüsilise kui ajaloolis-kultuurilise – sest nagu eespool tõdetud mõjutab see uurimuse lõpptulemust samavõrd, kui vaadeldav materjal. Just niisugune uurimistulemusi mõjutavate aspektide teadvustamine ja arvesse võtmine annab tõlgendajale endale ning lugejale ehk pisut kindlama aluse argumenteerimiseks, võrdlemiseks ja võimalike seoste ning vasturääkivuste, tendentside ja protsesside avastamiseks. Nii eseme kui uurija konteksti teadvustamine võimaldab kontekstuaalsel arheoloogial pretendeerida ehk pisutki suurema objektiivsusetaotlusega minevikutõlgendusele, sest võimalik on eristada tulemust mõjutanud tegureid.

Ometi on veel üks probleem, mida tõlgendava arheoloogia raames käsitlema peaks. Nimelt, kas arheoloogilist materjali ikkagi saab vaadelda või peab vaatlema kui teksti, mida arheoloog tõlgendamisprotsessis loeb? Materiaalsete esemete tekstina käsitlemisel võib probleemiks muutuda objekti sümbolina käsitlemine üksnes oma ajas ja ruumis. Nõustun, et artefakt on oma aja märk – osa ja esindaja oma ajast ja kultuurist. Kui aga artefakti peetakse sarnaseks keelilise sümboliga (nagu üksik täht või sõna) ja omistatakse talle tähendus vaid tema konkreetse ruumis ja ajas (tekstis), siis on seetõttu välistatud igasugused laiemad üldistused ja võrdlused ning kõik mida väita saab, kehtib vaid antud vaadeldava objekti kohta. Niisugune lähenemine teksti puhul on arusaadav, sest iga täht või sõna väljaspool teksti võib omada tohutul hulgal tähendusi, nüansse, seoseid jmt – üks täht või sõna ei suuda jutustada lugu enda taga, ka 10 või kohati 100 mitte. Küll aga ei piiraks siinkirjutaja sarnaselt arheoloogilist materjali.

Põhjus on lihtne – seesama eseme kontekst. Teksti väljendusvõimalused on üldjuhul piiratud kirjapanduga, ent materiaalsetest esemetest teabe saamisel on võimalused suuremad. Arvesse tulevad kõik teised vaadeldava objektiga seoses olevad esemed, leiu ajaline ja ruumiline kontekst, eseme materjal ja töötlus jpm. Kui nüüd mitte piirata laiemat analüüsi seisukohaga, et iga ese omab tähendust üksnes oma kontekstis ning sarnaseid kontekste ja esemeid ning nende tähendusi ei eksisteeri, on võimalik erinevaid leide ja objekte kõrvutada ning võrrelda ja teha seeläbi laiemaid üldistusi, mis kokkuvõttes võimaldavad jõuda veidikenegi lähemale minevikus elanud ühiskonnale ja selles toimunud protsessidele. Ühte esemesse talletunud kontekstide ja seoste hulk on suurem kui mis tahes võrreldava tekstilise fragmendi korral. See suurendabki arheoloogi tõlgendusvõimalusi, kus artefakt pole üksnes üks sümbol ühes konkreetse situatsioonis. Lisades siia veel uurija konteksti teadvustamine ehk selle, mis uurijat tulemuseni jõudmisel mõjutab, on tehtud pisikene samm suunas, kus arheoloogiline tõlgendus on siiski midagi enam kui pelgalt subjektiivne ja üksikjuhuna kehtiv interpretatsioon.

Arheoloogia "kaks kultuuri"?

Antud kirjatöös on esitatud väga palju erinevaid lähenemisi teadusele ja tema võimalustele. Objektivism ja subjektivism, ratsionalism ja relativism on teaduses üldkasutatavad terminid. Need üldised teaduslikud suunad on mõjutanud suuremal või vähemal määral kõiki teadusharusid, ka arheoloogiat. Ent kas nii nagu nimetatud terminid ja lähenemised on oma

loomuselt ja definitsioonilt üksteist välistavad, peavad nad seda olema ka reaalsuses, rakenduses, teaduses?

Pigem näib, et kõigil neil teadusteooriatel on olnud oma aeg, mil neid on peetud kas ainuõigeks või vähemasti õigemaks kui teisi. Kindlasti on nad justnimelt oma kehtivuses äratanud vastandlikke suundumusi. Ent on selge, et nad pole eksisteerinud isoleeritult. Erinevad lähenemised on pidevas dialoogis, teoriasiseste ja vastastikuste küsimuste ning vastuste võrgustikus.

Just sel põhjusel julgeks ma kahelda A. Jonesi arheoloogia "kahe kultuuri" ideestikus. Nii nagu objektivism ja subjektivism on oma tugevate ja nõrkade külgedega, nagu relativism ja ratsionalism oma defineeritud võimalustega, on ka ajaloolis-kultuuriline ja protsessuaalne arheoloogia ning postprotsessuaalne arheoloogia üksteisega tihedalt seotud. Nad on kujunenud pigem teadusesiseses dialoogis, mitte tõusnud esile iseenesest. Nad on pikka aega üksteist mõjutanud ning teevad seda ka edaspidi. Nad on ideestikud, mis tekitavad uusi mõtteid ja kriitikat ning neid lähenemisi ühele latile panna oleks rumalus. Tegemist on teooriatega, mis defineerivad ennast erinevalt ning piiravad oma võimalusi või pretendeerivad üldkehtivusele erinevalt. Uurija ülesanne on valida endale (miks mitte luua ka uusi) mängureegleid – teaduslikke teooriaid – tulenevalt oma tõekspidamisest ja uskumustest s.t. oma subjektiivsusest ja objektiivsusest, ratsionaalsusest ja relatiivsusest. Mis veelgi enam, tundub, et teooriate ja nende põhiseisukohtade analüüsis ning kombineerimises võiks peituda veel üks teaduslik lähenemisviis.

Järelikult ei saa rääkida mitte kahest vaid ikka ühest "arheoloogia kultuurist", mille alla kuuluvad ja mida on oluliselt mõjutanud kõik eelpool mainitud laiemad teaduslikud teooriad ja seisukohad. Pole vaja hakata ületama lünka ühise teooria ja meetodika saavutamiseks, sest seda lünka lihtsalt ei ole (ei proovi ju keegi liite objektivismi ja subjektivismi, ratsionalismi ja relativismi). On vaid erinevad lähenemised materjalile, erinevad definitsioonid ja põhialused, erinevad poolt- ja vastuargumendid, erinevad uurijad ja tulemused, lihtsalt erinevad teooriad. See, et nad oma põhimõtetest on vastandlikud ei tähenda, et mõni neist oleks tõesem või väär. Tegemist on teaduse arenguga ja loomulike protsessidega teaduses – muutuste ja tendentsidega (kui soovite, siis) "arheoloogia kultuuris", millel omas ajas ja omas ruumis on oma kehtivus ja mittekehtivus.